

KONRAD NOWAK-KLUCZYŃSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID – 0000-0002-7814-1650

POZNAŃSKA UNIWERSYTECKA PEDAGOGIKA NA „TAJNYM” UNIWERSYTECIE ZIEM ZACHODNICH W WARSZAWIE (1940–1945)

Wprowadzenie: Poznańska uniwersytecka pedagogika w okresie II wojny światowej, mimo zamknięcia Uniwersytetu Poznańskiego, kontynuowała swoją działalność dydaktyczną, badawczą i organizacyjną w ramach powołanego „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich (UZZ) w Warszawie, w latach 1940–1945. To w jego strukturze mieścił się Wydział Humanistyczny z sekcją pedagogiczną. **Cel badań:** To próba rekonstrukcji dziejów poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki na UZZ w Warszawie. Dokonano krótkiej charakterystyki tajnego nauczania w okresie II wojny światowej. Przedstawiono okoliczności powstania UZZ, jego funkcjonowanie, strukturę organizacyjną i kadrową oraz działalność kompletu pedagogicznego, funkcjonującego w ramach Wydziału Humanistycznego. Celem artykułu jest zatem próba wypełnienia naukowej luki, będąca przyczynkiem dla dalszych, pogłębionych badań i analiz. **Stan wiedzy:** Literatura przedmiotu zawiera informacje dotyczące Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie, jednak brakuje analizy poznańskiego środowiska pedagogów, którzy swym działaniem organizatorskim, dydaktycznym, badawczym, wsparli powstający w Warszawie tajny Uniwersytet. **Podsumowanie:** Poznańska uniwersytecka pedagogika w strukturach Uniwersytetu Ziem Zachodnich mogła kontynuować międzywojenne tradycje pedagogicznego kształcenia dzięki zaangażowaniu Ludwika Jaxa-Bykowskiego, współtwórcy i organizatora UZZ, który w latach 1927–1933 kierował Katedrą Pedagogiki i Dydaktyki na Uniwersytecie Poznańskim. To także postać Mariana Wachowskiego, wywodzącego się ze poznańskiego środowiska pedagogów, który także wsparł działalność Wydziału Humanistycznego.

Słowa kluczowe: pedagogika, Uniwersytet Poznański, „Tajny” Uniwersytet Ziem Zachodnich

WPROWADZENIE

Dziś może nawet nie potrafię zdać sprawy, jak ważną rolę w naszym ówczesnym życiu odegrał uniwersytet. Jego zadanie nie ograniczało się tylko i wyłącznie do dydaktyki. W jego pracy tkwił głęboki sens moralny i narodowy¹.

Tajne nauczanie (1939–1945) jest definiowane jako „nauczanie prowadzone nielegalnie, najczęściej poza szkołą lub uczelnią, organizowane od początku okupacji niemieckiej w związku ze zlikwidowaniem przez Niemców szkolnictwa średniego i wyższego oraz wycofaniem z programu szkół podstawowych polskiej literatury, historii i geografii”². Zdaniem Wacława Wojtyńskiego „tajne nauczanie” to nazwa niezupełnie ścisła, gdyż nie było ono wyłącznie działaniem dydaktycznym, niesło przecież ze sobą ducha walki z najeźdźcą, w wielu punktach utrzymywało kontakty ze zbrojnym podziemiem, z partyzantami, czyniło wysiłki mobilizujące młodzież do oporu i przetrwania. Miało ono podwójny wymiar, a mianowicie poziomy, czyli terytorialny i pionowy, związany ze strukturą ustrojowo-szkolną³. Tajnym nauczaniem na poziomie wyższym objęto 12 tysięcy studentów – 24% w stosunku do okresu międzywojennego. Tajne ośrodki szkolnictwa wyższego, podobnie jak średniego, organizowano również w miejscowościach, w których przed wojną szkół wyższych nie było. Taki stan rzeczy był spowodowany przede wszystkim faktem, że wielu profesorów, szukając pracy lub dla własnego bezpieczeństwa, znalazło się we wsiach lub małych miasteczkach. Jednak największe ośrodki tajnego nauczania na poziomie wyższym to Warszawa, Kraków, Częstochowa, Lublin oraz Kielce. Szczegółne zasługi należy kierować wobec ośrodków spoza Generalnego Gubernatorstwa – Lwów oraz Wilno⁴.

¹ H. Kowalenko, *Ze wspomnień z tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich*, [w:] W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961, s. 173.

² *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, Tom VI*, Warszawa 2007, s. 489.

³ W. Wojtyński, *Słowo o nauczycielskim czynie edukacyjnym lat wojny i okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4, s. 243–244.

⁴ Mimo szczególnej represji ze strony okupantów, takiej jak zamordowanie 25 profesorów i docentów lwowskich przez Niemców w lipcu 1941 roku oraz późniejsze egzekucje, tajne nauczanie prowadzono w zakresie prawa, nauk humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych. W Wilnie tajne nauczanie prowadzono na podobnych kierunkach, wraz z medycyną i teologią. W okresie okupacji w ośrodku lwowskim zamordowano 57% profesorów i docentów w stosunku do stanu z 1937/1938 roku. W następnej kolejności był Kraków (49% zamordowanych), Warszawa i Wilno (po 47%), wreszcie Poznań (30%). Męczeńska śmierć pracowników naukowych zaowocowała ponad 6200 dyplomami magisterskimi i doktorskimi, które zweryfikowano i wydano w latach akademickich 1944/1945 i 1945/1946.

Pierwsze oddziały niemieckie wkroczyły do Poznania 10 września 1939 roku, kolejnego dnia w poznańskie uniwersyteckie progi wkroczyła „masa wojsk”⁵. W pierwszych dniach ich uwaga koncentrowała się nie na Collegium Minus, siedzibie władz Uniwersytetu Poznańskiego, lecz na ówczesnym Collegium Medicum (dzisiejszym Collegium Maius), wielkim i okazałym gmachu przy ulicy Fredry 10. Dnia 11 września 1939 roku przedstawiciele okupacyjnego prezydium policji zwiedzili ten gmach, nie szczędząc słów pogardy dla olbrzymich zbiorów naukowych. Co istotne, odebrania Uniwersytetowi Poznańskiemu pierwszego gmachu naukowo-dydaktycznego dokonano w tym przypadku jeszcze przed oficjalnym przejściem przez administrację niemiecką władzy z rąk ówczesnego prezydenta miasta Poznania Cyryła Ratajskiego, co nastąpiło dopiero w dniu 12 września 1939 roku⁶. W tym czasie, w Collegium Medicum, mieściło się nie tylko wiele jednostek Wydziału Lekarskiego, lecz także jednostki innych wydziałów, w tym także „poznańska uniwersytecka pedagogika” pod pieczęcią Ludwika Jaxa-Bykowskiego⁷. Już następnego dnia prezydium policji przejęło gmach, rozpoczynając bezplanowe usuwanie polskich zbiorów. Książki palono, cenny sprzęt dydaktyczny wyrzucano oknami bądź wywożono do Niemiec⁸.

Uniwersytet Poznański został rozbity. Dalsze losy potoczyły się kilkoma torami. Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego pod okupacją to losy profesorów i studentów miasta Poznania, to historia wysiłków zmierzających do tego, by nie zostawiać Uniwersytetu na pastwę Niemcom, to dzieje rozproszonych wykładowców i pracowników, którzy zostali albo aresztowani, albo wywiezieni, albo też uciekli do Generalnej Guberni, to także „niesławne” dzieje Niemieckiego Uniwersytetu Rzeszy w Poznaniu oraz chwalebne dzieje „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie⁹, który należy do wielkiego dorobku konspiracji zachodniej. Gerard Labuda pytany podczas obchodów 90-lecia istnienia Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu o swoje największe przeżycia związane z funkcjonowaniem Uniwersytetu, a przede wszystkim o inaugurację poszczególnych lat akademickich, powiedział: „Pamiętam wiele dramatycznych inauguracyj. Jak ta w 1938 roku, gdy zebraliśmy się na modlitwie w przedsionku uczelni, zastanawiając się, co

⁵ K.M. Pospieszalski, *Poznań pod okupacją hitlerowską*, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 6–8, s. 403.

⁶ E. Serwański, *Wrzesień 1939 w Wielkopolsce*, Poznań 1966, s. 115–118.

⁷ W znalezionych dokumentach niemieckich kartotek policyjnych ostały się karty m.in. prof. Ludwika Jaxa-Bykowskiego (przy czym pierwszy człon nazwiska interpretowano jako imię) i prof. Stefana Błachowskiego, z których to wynika, że mieli oni być aresztowani i osadzeni w Forcie VII. Były to nakazy aresztowania profesorów, jednak nie widniał na nich żaden podpis niemieckiej policji.

⁸ J.J. Bossowski, K.M. Pospieszalski, K. Tymieniecki, Z. Wojciechowski, *Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji*, „Przegląd Zachodni” 1955, nr 5–8, s. 582.

⁹ J. Hellwig, *Oświata i szkolnictwo w Wielkopolsce (1919–1989)*, Poznań 1989, s. 17.

będzie dalej. Kiedy wszedłem do swojego gabinetu, wszystkie okna były rozbite, bo Niemcy ostrzeliwali budynki Uniwersytetu. Cieszyliśmy się, że nie było nas w tym momencie wewnątrz, bo przecież mogliśmy zginąć. Pamiętam też pierwszą uroczystość po wojnie, gdy mimo dramatyzmu sytuacji politycznej, wiedzieliśmy, że Uniwersytet jest piastunem tradycji¹⁰.

Tajna oświata stanowiła przodujący front walki z barbarzyństwem, z polityką całkowitego wyniszczenia polskiej inteligencji. Stanowiła czynnik wzmagający wolę oporu, mobilizujący i jednoczący w walce szerokie kręgi społeczeństwa, dzieci, młodzież i dorosłych. Był to wielki zryw narodu polskiego w walce z faszystowską ideologią w obronie zagrożonej kultury¹¹. O doniosłej roli tajnej edukacji na poziomie szkół wyższych świadczy fakt, że w Warszawie pod koniec okupacji studiowało 4500 studentów, poza Uniwersytetem, Politechniką, SGGW, Szkołą Główną Handlową i uczelniami artystycznymi funkcjonował, co było „ewenementem zupełnie szczególnym” Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich z sześcioma wydziałami¹².

Okupacja hitlerowska nie przerwała działalności Uniwersytetu Poznańskiego¹³. W 1940 roku powstał na terenie Generalnego Gubernatorstwa (najpierw w Warszawie, a później w Kielcach i Częstochowie) „Tajny” Uniwersytet Ziem Zachodnich, w którym większość kadry naukowej stanowili właśnie wykładowcy z Poznania¹⁴. Wyższe wykształcenie uzyskało w nim ponad dwa tysiące osób¹⁵. W szkolnictwie konspiracyjnym Uniwersytet Ziem Zachodnich zaczął działać wcześniej niż Uniwersytet Warszawski i Uniwersytet Jagielloński. W wyniku organizacyjnego pierwszeństwa Uniwersytet Ziem Zachodnich stał się niejako placówką inspirującą, pokazową. Z tej przyczyny wyżej wspomniane uniwersytety blisko z nim współpracowały, w szczególności Uniwersytet Warszawski¹⁶.

Myśl utworzenia podziemnej uczelni akademickiej była, obok spraw związanych z Ziemiami Postulowanymi, jedną z najważniejszych koncepcji politycznych konspiracji zachodniej. Proces wielkich przemian, przed którymi stanąć miał niebawem naród polski, wymagał odpowiedniego przygotowania we współpracy ze środowiskiem naukowym. Kiedy Uniwersytet Poznański został zamknięty przez

¹⁰ E. Wozińska, *Moja najważniejsza inauguracja oczyma uczestników*, „Życie Uniwersyteckie” 2008, nr 10, s. 18.

¹¹ E. Serwański, *Struktury tajnego nauczania w Wielkopolsce 1939–1945*, s. 241–243.

¹² W. Dusza, W. Wojtyński, *Tajna organizacja nauczycielska w pięćdziesięciolecie powstania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, R. XXXII, nr 3, s. 267.

¹³ B. Miśkiewicz, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Poznań 1974, s. 12.

¹⁴ M. Banasiewicz, A. Ryfowa, *Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [w:] C. Skopowski (red.), *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego*, Warszawa 1972, s. 105.

¹⁵ *Poznań do A do Z. Leksykon krajoznawczy*, red. W. Łęcki, P. Maluśkiewicz, Poznań 1998, s. 318.

¹⁶ C. Wydech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939-1944*, Warszawa 1964, s. 91.

niemieckich okupantów, wielu profesorów i pracowników naukowych uwięziono i poddano eksterminacji w obozie zagłady Forcie VII¹⁷, który znajdował się na terenie Twierdzy Poznań¹⁸. Wyjściem z patowej sytuacji szkolnictwa wyższego okazała się możliwość dydaktyczno-naukowego działania w Warszawie, w ramach „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich¹⁹. Kierownik Katedry Pedagogiki i Dydaktyki na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1927–1933, Ludwik Jaxa-Bykowski, stał się współorganizatorem „Tajnego” UZZ.

Inauguracją pierwszego tajnego roku akademickiego „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich była cicha msza św. dnia 24 listopada 1940 roku u relikwii św. Andrzeja Boboli, odprawiona przez ks. dr. Maksymiliana Rodego – „nabożeństwo odbyło się w głębokim, uroczystym nastroju. Niezwykła chwila podjęcia tajnej nauki akademickiej była w kościele protestem i demonstracją ducha i myśli naszej przeciwko okupacji niemieckiej. Zebrani na nabożeństwie stanowili grupę zwartą, zjednoczoną siłą decyzji i pracy nad sobą dla lepszej przyszłości”²⁰. Dzień ten był pierwszym oficjalnym, ale głęboko utajonym momentem z życia organizującej się uczelni²¹. Jednak wszelkie prawa uczelni wyższej otrzymał Uniwersytet Ziem Zachodnich pod koniec roku akademickiego 1942/1943. Do czasu tego

¹⁷ Fort VII, nazwany Fortem Coulomba stał się pierwszym na ziemiach polskich obozem koncentracyjnym. To w tym forcie przeprowadzono pierwszą w dziejach świata eksterminację ludzkości przy użyciu gazu. Miało to miejsce w bunkrze siedemnastym w październiku 1939 roku, kiedy to zamordowano blisko 400 pacjentów oraz personel szpitala psychiatrycznego w Owińskach oraz oddziału szpitala psychiatrycznego przy ulicy Grobla. Miejsce to charakteryzowało się tym, że w jak najszybszym czasie uśmiercano jak najliczniejszą grupę więźniów. Otoczony stalowymi kratami oraz pilnującymi więźniów gestapowcami z psami, był miejscem niezwykle trudnym do ucieczki. Obecnie w Forcie VII znajduje się Muzeum Martyrologii Wielkopolan, w którym to udokumentowano męczeństwo mieszkańców regionu. Znajdują się w nim kartoteki 5 tysięcy więźniów.

¹⁸ Wielu twórczych pedagogów oraz filozofów, psychologów oraz socjologów powiązanych z problematyką pedagogiczną zginęło w czasie wojny, czy to rozstrzelanych, czy to w obozach koncentracyjnych i w obozach zagłady, czy to podczas powstania warszawskiego. Byli wśród nich m.in.: Albin Jakiel (pedagog, docent w Wolnej Wszechnicy Polskiej), Kazimierz Kornilowicz (wykładowca Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP), Józef Lewicki (historyk oświaty, profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej), Andrzej Niesiołowski (pedagog, wykładowca Wolnej Wszechnicy Polskiej), Marian Odrzywolski (pedagog, profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej), Władysław Oksiński (socjolog wychowania, wykładowca w Uniwersytecie Ziem Zachodnich), Stanisław Rychliński (socjolog oświaty, wykładowca w Wolnej Wszechnicy Polskiej), Jakub Segał (profesor psychologii w WWP), Walerian Sikorski (pedagog, teoretyk i metodyk wychowania fizycznego, wykładowca Uniwersytetu Poznańskiego), Adam Zieleńczyk (pedagog, profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej, a także wielu innych znamienitych uczonych.

¹⁹ M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1919–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 16.

²⁰ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940–1944*, Poznań 1946, s. 10.

²¹ Ibidem, s. 11.

wydarzenia funkcjonował pod nazwą „Tajne Kursy Uniwersyteckie”²². Większość wykładowców i studentów UZZ (nazywanych nierzadko w literaturze przedmiotu „wygnańcami”) pochodziła z zamkniętego Uniwersytetu Poznańskiego²³. Ważne ogniwo rozwoju Wydziału Humanistycznego stanowili poznańscy wykładowcy Katedry Pedagogiki i Dydaktyki UP – Ludwik Jaxa-Bykowski, pionier psychologii wychowawczej i pedagogiki eksperymentalnej w Polsce oraz wykładowca Katedry Pedagogiki i Dydaktyki UP, Marian Wachowski.

PROBLEM I CEL BADAŃ

To daty, fakty i nazwiska są podstawowymi informacjami, jakimi historyk posługuje się w swej pracy²⁴. To one wyznaczają istotne momenty, miejsca, postaci, konstytuują chronologiczne zestawienia, naukową historiografię dotyczącą dziejów Tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie, jak i poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki wywodzącej się z Katedry Pedagogiki i Dydaktyki Uniwersytetu Poznańskiego, tworząc swoistego rodzaju kalendarium struktury i przeobrażeń instytucjonalnych oraz naukowych zainteresowań.

Zakres tematyczny artykułu obejmuje doniosłą rolę poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki na „Tajnym” Uniwersytecie Ziem Zachodnich w Warszawie, w latach 1940–1945, jednak warto w tym kontekście przywołać słowa Władysława Tatarkiewicza, że „historyk badając jakiś okres miniony zmuszony jest wykraczać poza ten okres”²⁵. To próba rekonstrukcji dziejów poznańskiej pedagogiki uniwersyteckiej na „Tajnym” Uniwersytecie Ziem Zachodnich w Warszawie, w układzie chronologicznym, z jednoczesnym uporządkowaniem tematycznym, uwzględniającym zmieniającą się strukturę organizacyjną, a także kontekst historyczny.

To wspomniana chęć rekonstrukcji dziejów poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki na UZZ w Warszawie, gdyż dotychczasowe bogactwo opracowań częściowych na podjęty temat nie zaowocowało całościowym jego ujęciem. To dążenie do porządkowania wiedzy, rozumiane jako wola zmiany danych (wiadomości nieuporządkowanych) w informację (dane są powiązane logicznymi relacjami)²⁶. Dlatego też stan badań był istotnym motywem wyboru problematyki badań. Celem artykułu jest zatem próba wypełnienia tej naukowej luki, będąca przyczynkiem dla

²² T. Klanowski, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945–1964*, Poznań 1965, s. 47.

²³ W. Dusza, *Tajna Organizacja Nauczycielska w pięćdziesięciolecie powstania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1989, nr 3 (125), s. 267.

²⁴ Zob. M. Rezler, *Kalendarium poznańskie*, Poznań 2003, s. 7.

²⁵ W. Tatarkiewicz, *O filozofii i sztuce*, Warszawa 1986, s. 160.

²⁶ W. Werner, *Wprowadzenie do historii*, Warszawa 2012, s. 52.

dalszych, pogłębionych badań i analiz. Omawiając problem poznawania przyszłości „pedagog dąży do poznawania genezy i funkcji społecznej zjawisk oświatowych i idei pedagogicznych z przeszłości oraz podejmuje trud zrozumienia ich sensu i ich sensu nie dla samej ciekawości historycznej, lecz po to, by pogłębić własną świadomość pedagogiczną, ażeby lepiej zrozumieć kierunki rozwojowe szkolnictwa i myśli pedagogicznej, lepiej orientować się i lepiej móc ocenić współczesne tendencje oświatowe, ustroje szkolne i teorie pedagogiczne. Dlatego pedagoga nie wszystko jednakowo interesuje, co się działo w przeszłości. [...] Nie tyle chce wiedzieć dla samej wiedzy i nie tyle chce wiedzieć wszystko, ile chce poznać te rzeczy i o tyle, o ile wiedza o nich pomoże mu dogłębniej zrozumieć współczesność i pozwoli mu lepiej i skuteczniej działać pedagogicznie w teraźniejszości”²⁷. Potrzeba badań w tym zakresie wydaje się bezsporna. Wszak, zadaniem Władysławy Szulakiewicz, badania historyczne ożywiają przeszłość. Badacz mając przed sobą historyczne teksty, przetwarza je w zdarzenia, plastyczne opisy”²⁸. W 2019 roku przypadła setna rocznica powstania Wszechnicy Piastowskiej (Uniwersytetu Poznańskiego)²⁹, a w niej Katedry Pedagogiki i Dydaktyki, co uznano za wyjątkowe wydarzenia dla rozwoju polskiej pedagogiki. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytania: jak funkcjonowała poznańska uniwersytecka pedagogika w latach 1940–1945? Jak doniosłą rolę odegrała w rozwoju Wydziału Humanistycznego UZZ oraz samego „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich? Którzy z poznańskich uniwersyteckich wykładowców Katedry Pedagogiki i Dydaktyki Uniwersytetu Poznańskiego okresu dwudziestolecia międzywojennego kontynuowali swą działalność dydaktyczną, naukową i organizacyjną w strukturach „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie?

STAN WIEDZY

Rezultaty dotychczasowego stanu badań dotyczących dziejów poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki na „Tajnym” Uniwersytecie Ziem Zachodnich w Warszawie

²⁷ S. Michalski, *Tradycje związkowego ruchu nauczycielskiego a węzłowe problemy pracy Związku Nauczycielstwa Polskiego w okresie powojennym*, [w:] *Działalność pedagogiczna i ideowo-wychowawcza Związku Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1945–1970*, red. S. Michalski, Poznań 1971, s. 9.

²⁸ W. Szulakiewicz, *Źródła do badań nad dziejami środowiska historyków wychowania w archiwach Polskiej Akademii Nauk*, [w:] *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2003, s. 229–240.

²⁹ Dnia 10 kwietnia 1920 roku Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na wniosek senatu Wszechnicy Piastowskiej („Dziennik Ustaw Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej” nr 24 z dnia 26 maja 1920 roku) nadało Wszechnicy Piastowskiej nazwę urzędową. Tym sposobem Wszechnica Piastowska została przemianowana na Uniwersytet Poznański.

ilustrują publikacje o profilu historycznym, dotyczące dziejów całego Uniwersytetu Poznańskiego³⁰, których autorami są nie tylko historycy, lecz także pedagodzy, w szczególności historycy wychowania. Niewiele jest publikacji zajmujących się wyłącznie analizą poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki w ramach Wydziału Humanistycznego UZZ. Często publikacje dotyczące poruszanych zagadnień mają charakter przyczynkowy, w formie artykułów bądź rozdziałów wchodzących w skład rozważań o Uniwersytecie Poznańskim jako wielowydziałowej jednostce uczelnianej³¹.

Próba rekonstrukcji dziejów poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki na „Tajnym” Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Warszawie wymaga stałego odwoływania się do pozycji zwartych, niezbędnych przy przygotowywaniu niniejszego artykułu, np. *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945* Jana Kowalenko³², wykładowcy UZZ³³ czy *Uniwersytet Poznański. Przeszłość, Terażniejszość, Przyszłość* Benona Miśkiewicza³⁴, w której autor z wielkim powo-

³⁰ Zob. B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański. Fakty, refleksje, wspomnienia*, Poznań 1983; B. Miśkiewicz, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1919–1989*, Warszawa 1960; B. Miśkiewicz, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Poznań 1974; B. Bromberek, *Studia uniwersyteckie w zakresie nauki o edukacji w świetle badań empirycznych*, Poznań 1998; A. Wrzosek, *Uniwersytet Poznański i znaczenie jego dla kultury polskiej*, Poznań 1929; W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich: Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961; T. Alek-Kowalski, *Nauka. Wielkopolska. Uczni. Szkice socjologiczne*, Poznań 2003; A. Czubiński, M. Banasiewicz, *Źródła do dziejów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, Poznań 1973; *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972; Z. Tokarski, *Uniwersytety w Polsce*, Warszawa 1972; A. Wrzosek, *Założenie Uniwersytetu Poznańskiego i pierwsze lata jego istnienia*, Poznań 1924.

³¹ Zob. np. W. Ambrozik, *Pedagogika poznańska – dokonania i perspektywy rozwoju*, [w:] *Uniwersytet. Społeczeństwo. Edukacja*, red. W. Ambrozik, K. Przyszczypkowski, Poznań 2004; S. Błachowski, *Pedagogika w Uniwersytecie Poznańskim*, „Kurier Poznański” 14 listopada 1924, nr 264; J. Hellwig, *Prace naukowe Antoniego Danysza w Katedrze Pedagogiki na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1919–1925*, „Kronika Wielkopolski” 1992, nr 1; J. Hellwig, *Poznańscy pedagogowie i ich wkład w rozwój nauk o wychowaniu w okresie międzywojennym*, *Studia Edukacyjne* 4/1998; A. Danysz, *Studium Pedagogiczne wyższe. Studium Pedagogiki w Uniwersytecie Poznańskim*, „Przegląd Pedagogiczny” 1922, nr 3; A. Malinowski, *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, „Forum Akademickie” 2011, nr 7–8; R. Grzybowski, *Geneza wyższych szkół pedagogicznych i ich rozwój organizacyjny w latach 1946–1949*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2000, nr 1/2; W. Strykowski, *Poznańskie nauki pedagogiczne*, „Kronika Wielkopolski” 1988, nr 2/3 (45); B. Bromberek, *Problematyka naukowo – badawcza Instytutu Pedagogiki UAM*, [w:] *Oświata i pedagogika w Polsce i w świecie*, „Studia pedagogiczne” 1971. T. XXII.

³² J. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961.

³³ E. Fonkowicz, *Kowalenko Władysław*, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 253.

³⁴ B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański. Fakty, refleksje, wspomnienia*, Poznań 1983.

dzeniem połączył doświadczenia historyka badacza oraz przedstawiciela władzy uniwersyteckiej³⁵.

Wiedzy na temat działalności naukowej, dydaktycznej, organizacyjnej Uniwersytetu Poznańskiego dostarczają pozycje autorstwa Benona Miśkiewicza – *Uniwersytet Poznański. Fakty, refleksje, wspomnienia*³⁶, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1919–1939* czy *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*³⁷. Pozycje autorstwa Benona Miśkiewicza wydane w latach 60., 70., 80. dotyczą powstania Uniwersytetu Poznańskiego, jego funkcjonowania w latach 1919–1989, w latach konspiracji podczas II wojny światowej. Ukazują rozwój Uniwersytetu w Polsce Ludowej, a także w latach 70.

Pozycja *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945* Władysława Kowalenko³⁸ jest o tyle cenna, że stosunkowo niewiele jest opracowań dotyczących funkcjonowania „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie i poszczególnych jego wydziałów. Ponadto wiernie odzwierciedla ówczesną rzeczywistość, ponieważ Władysław Kowalenko „obarczony” przez senat „Tajnego” Uniwersytetu pełnił w nim funkcję kronikarza³⁹. Władysław Kowalenko, o doniosłej roli UZZ, jaką odegrał w historii szkolnictwa wyższego, pisze: „Patrząc [...] na Uniwersytet Ziem Zachodnich jako osobliwą instytucję, zastępującą zamknięty wówczas Uniwersytet Poznański, instytucję zrodzoną w najczarniejsze noce naszej historii – widzę w niej jeszcze jeden więcej dowód żywotności i odporności polskiego społeczeństwa, której rozwoju nawet piekielna moc krzyżactwa nie zdołała zahamować i zniszczyć”. Władysław Kowalenko na łamach publikacji dokonał rekonstrukcji powstania „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich, upatrując w represjach okupanta bodźców do działań mających na celu powołanie tajnego nauczania na wyższym szczeblu. Przedstawił organizację oraz przebieg pracy na UZZ w poszczególnych latach akademickich, a także dokonał przeglądu istniejących na uniwersytecie wydziałów. Mało miejsca poświęcił jednak Wydziałowi Humanistycznemu, w ramach którego funkcjonowała poznańska uniwersytecka pedagogika w latach 1940–1945.

³⁵ Z. Pilarczyk, *Benon Miśkiewicz 1930–2008*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolski*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 813–822.

³⁶ B. Miśkiewicz, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1919–1989*, Poznań 1989.

³⁷ B. Miśkiewicz, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Poznań 1974.

³⁸ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961.

³⁹ W. Swoboda, *Władysław Kowalenko 1884–1966*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolski*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 343.

Na uwagę zasługują również publikacje Mariana Walczaka dotyczące tajnego nauczania na wyższych uczelniach w latach 1940–1945⁴⁰. Zagadnienia tajnego nauczania podczas II wojny światowej na szczeblu wyższym są o tyle istotne, że w opinii wielu ludzi nauki było ono walką o polską kulturę⁴¹. Ponadto wśród wydanych pozycji dotyczących problematyki tajnego nauczania należy wyróżnić takie książki, jak: *Z dziejów tajnej oświaty w latach 1939–1944* autorstwa Czesława Wycecha⁴², dotycząca wprowadzenia w organizację i funkcjonowanie tajnych władz oświatowych, a także charakteryzująca ogólny zakres i poziom tajnego nauczania; *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej* Stanisława Michalskiego⁴³, który fakty historyczne interpretuje w aspekcie pedagogicznym i dydaktycznym, pisząc nie tylko o tajnym nauczaniu w Wielkopolsce, ale również w skali ogólnopolskiej; *Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939–1945* Adama Massalskiego⁴⁴; czy *Tajne nauczanie na ziemi łódzkiej* Tadeusza Jałmużny⁴⁵, którego zdaniem skąpa liczba materiałów źródłowych jest zasadniczą przyczyną utrudniającą odtworzenie wszystkich aspektów działalności konspiracyjnego ruchu oświatowo-kulturalnego. Do opracowań, obejmujących swym zasięgiem treściowym cały kraj i cały okres okupacji należy zaliczyć takie pozycje, jak *Z frontu tajnego nauczania* Wojciecha Sulewskiego⁴⁶, *Szkoła w podziemiu* Natalii Druckiej⁴⁷ czy *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945* Józefa Krasuskiego⁴⁸, która została oparta na bogatym materiale źródłowym, określona jako „praca unikalna”⁴⁹.

Bibliografia poświęcona tajnemu nauczaniu oraz działalności kulturalnej i artystycznej Wielkopolan w Generalnym Gubernatorstwie jest znaczna. Obejmuje

⁴⁰ Zob. M. Walczak, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1970, nr 3(49), s. 373–413.; M. Walczak, *Tajne nauczanie na poziomie wyższym w latach 1940–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1977, nr 1 (75), s. 20–31.; M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

⁴¹ R. Wroczyński, *Tajne nauczanie i walka o kulturę*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 2 (80), s. 240–243.

⁴² C. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach 1939–1944*, Warszawa 1964.

⁴³ S. Michalski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1968.

⁴⁴ A. Massalski, *Szkolnictwo na Kielecczyźnie w okresie okupacji 1939–1945*, Warszawa 1975.

⁴⁵ T. Jałmużna, *Tajne nauczanie na Ziemi Łódzkiej*, Warszawa 1977.

⁴⁶ W. Sulewski, *Z frontu tajnego nauczania*, Warszawa 1966.

⁴⁷ N. Drucka, *Szkoła w podziemiu. Z dziejów polskiego tajnego nauczania w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1973.

⁴⁸ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.

⁴⁹ W. Wojtyński, *Słowo o nauczycielskim czynie edukacyjnym lat wojny i okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4, s. 251.

ona co najmniej kilkadziesiąt pozycji w postaci druków zwartych, artykułów, rozpraw, publikacji materiałowych oraz wspomnień⁵⁰.

PODSUMOWANIE

Poznańska uniwersytecka pedagogika na „Tajnym” Uniwersytecie Ziem Zachodnich w Warszawie funkcjonowała dzięki organizacyjnemu, dydaktycznemu i naukowemu zaangażowaniu Ludwika Jaxa-Bykowskiego, który był żarliwym obrońcą koncepcji tajnego nauczania, a w latach 1927–1933 pełnił funkcję kierownika Katedry Pedagogiki i Dydaktyki na Uniwersytecie Poznańskim⁵¹. Kiedy w 1933 roku Katedra uległa likwidacji, Jaxa-Bykowski przeszedł do Katedry Psychologii i Pedagogiki Eksperymentalnej UP⁵². Dzięki Stefanowi Błachowskiemu Ludwik Jaxa-Bykowski kontynuował prowadzenie zajęć z zakresu zagadnień pedagogiki dla studentów kierunków i specjalizacji nauczycielskich. Dnia 21 października 1933 roku Rada Wydziału Humanistycznego postanowiła zatrudnić go w charakterze docenta.

⁵⁰ Zob. np. E. Serwański, *Z prac nad dziejami tajnego nauczania w Wielkopolsce*, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 3; E. Serwański, *Nauczycielstwu polskiemu pomnik godny bohaterstwa*, „Tygodnik Zachodni” 1958, nr 6; E. Serwański, *Życie teatralne w okupowanej Wielkopolsce*, „Pamiętnik Teatralny” 1963, z. 1–4; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970; E. Serwański, *Państwowe Konserwatorium Muzyczne i jego środowisko w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, [w:] *50 lat Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Poznaniu 1920–1970*, Warszawa–Poznań 1973; E. Serwański, *Z działalności konspiracyjnej Wielkopolan w latach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Zachodni” 1974, nr 5–6; E. Serwański, *Myśl zachodnia w działalności politycznej Wielkopolan w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Polska myśl zachodnia w Poznaniu i w Wielkopolsce. Jej rozwój i realizacja w wiekach XIX i XX*, Warszawa–Poznań 1980; M. Walczak, E. Serwański, *Eksterminacja nauczycielstwa wielkopolskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 1972, nr 5–6; M. Walczak, E. Serwański, *Szkolnictwo niemieckie dla dzieci polskich pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2; M. Walczak, E. Serwański, *Hitlerowski terror i dyskryminacja nauczycielstwa wielkopolskiego w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 1973, nr 4; M. Walczak, E. Serwański, *Szkolnictwo polskie pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce. Wrzesień 1939–marzec 1940*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 2; C. Ożarzewski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce (1939–1945)*, „Kurier Wielkopolski” 1948; S. Michalski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Poznań 1968; M. Walczak, *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939–1945*, Warszawa 1972; M. Walczak, *Nauczyciele Wielkopolski w latach wojny i okupacji (1939–1945)*, Poznań 1974; M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologiczna nauczycielstwa polskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wrocław 1987; M. Pollak, *Działalność Biura Ziem Zachodnich w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1956, tom IV, z. 2; J. Wikarjak, *Uniwersytet Ziem Zachodnich i Tajne Kursy Uniwersyteckie 1939–1945. Pokłosie wspomnień*, Poznań 1972.

⁵¹ B. Bromberek, *Studia uniwersyteckie w zakresie nauki o edukacji w świetle badań empirycznych*, Poznań 1998, s. 34.

⁵² K. Nowak-Kluczyński, *Pedagogika na Uniwersytecie Poznańskim 1919–1933*, [w:] *Społeczeństwo i edukacja. Teorie a implikacje praktyczne*, red. A. Ćwikliński, M. Przybyła, Poznań 2015, s. 62.

Minister przedłużył zatrudnienie tylko na rok akademicki 1933/1934, ze względu na starania Uniwersytetu Poznańskiego. Przeniesienie Ludwika Jaxa-Bykowskiego na emeryturę w wieku 53 lat uzasadniano względami oszczędnościowymi państwa, chociaż w rzeczywistości chciano usunąć profesora za działalność w opozycyjnym Stronnictwie Narodowym⁵³. Wszak do likwidacji Katedry Pedagogiki i Dydaktyki doszło ze względów politycznych, związanych z działalnością opozycyjną profesorów. Do tego grona należał Ludwik Jaxa-Bykowski, który był znany i ceniony za odważne wystąpienia w obronie autonomii uniwersytetów⁵⁴. Był autorem programu Stronnictwa Narodowego w zakresie oświaty: „Główne wytyczne narodowej polityki szkolnej i wychowawczej”⁵⁵. Działania dyskredytujące Jaxa-Bykowskiego nie zniechęciły go do dalszych działań, wręcz przeciwnie, podczas II wojny światowej dał się poznać jako obrońca polskiej edukacji wyższej.

Ludwik Jaxa-Bykowski w 1940 roku postulował uruchomienie tajnych kursów z nauk humanistycznych i prawno-politycznych. Uzyskał zgodę na współpracę przy urzeczywistnianiu tego projektu ze strony kilku profesorów Uniwersytetu Poznańskiego i Uniwersytetu Warszawskiego. To dyrektor Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu Rzeczypospolitej na Ziemię Zachodnie, Maksymilian Rode, przystąpił do realizacji powierzonego mu zadania⁵⁶. Nawiązał on w tej sprawie łączność z profesorami Uniwersytetu Poznańskiego, przebywającymi w Generalnej Guberni, Romanem Pollakiem i Ludwikiem Jaxa-Bykowskim oraz doc. Władysławem Kowalenką – historykiem, archeologiem, marynistą⁵⁷. Do współpracy został zaproszony także docent Uniwersytetu Warszawskiego, dr Witold Sawicki. Tym sposobem wyłonił się tzw. Komitet Pięciu, którego celem było połączenie dwóch inicjatyw i zorganizowanie tajnego uniwersytetu⁵⁸. Powstającej uczelni postanowiono nadać nazwę „Uniwersytet Ziemi Zachodnich”, a podstawowym mottem przewodnim miała być myśl, że „walka z Niemcami toczy się o odwieczne prawa narodu polskiego do życia i rozwoju na ziemiach zachodnich Polski, tudzież, że w pracy uczelni ten moment polityczny i ideologiczny powinien znaleźć wyraz

⁵³ S. Możdżeń, *Bykowski-Jaxa Ludwik*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, Tom I*, red. T. Plich, Warszawa 2003, s. 446–447.

⁵⁴ S. Wołoszyn, *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku: próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym*, Kielce 1998, s. 25.

⁵⁵ A. Malinowski, *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, „Forum akademickie” 2011, nr 7–8, s. 93.

⁵⁶ C. Łuczak, *Uniwersytet Poznański w latach hitlerowskiej okupacji*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972, s. 317.

⁵⁷ E. Fonkowicz, Kowalenko Władysław, [w:] *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, red. M. Prosińska-Jackl, s. 253.

⁵⁸ C. Łuczak, *Uniwersytet Poznański w latach hitlerowskiej okupacji*, op. cit., s. 318.

w jej nazwie i programie nauczania, zwłaszcza na Wydziale Humanistycznym, do którego należeli inicjatorzy”⁵⁹.

Uniwersytetem Ziem Zachodnich kierował rektor. Funkcję tę od 11 stycznia 1941 roku do końca roku akademickiego 1942/1943 pełnił współtwórca poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki okresu międzywojennego, Ludwik Jaxa-Bykowski⁶⁰, działający pod pseudonimem „Kulczycki”. Ludwik Jaxa-Bykowski działał aktywnie w Zarządzie Głównym Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, przyłączając się do tajnej działalności w okresie okupacji⁶¹. Okres okupacji spędził w Warszawie. Od 1939 roku należał do kierownictwa Narodowo-Ludowej Organizacji Wojskowej, działał w Służbie Cywilnej Narodu. Od 1940 roku nauczał na tajnych kompletach licealnych w zakładzie ojców Marianów na Bielanach i w Szkole Władysława Giżyckiego w Wierzbnie w Warszawie, wykładając biologię i propedeutykę filozofii. Zorganizowanie tajnego nauczania przy pomocy osób związanych z Uniwersytetem Poznańskim Ludwik Jaxa-Bykowski pojmował jako naczelne zadanie. Uważał, że obowiązkiem jest prowadzić walkę z okupantem przez zużytkowanie wiedzy na rzecz kształcenia młodzieży, aby kształceniem uzupełnić szeregi polskiej inteligencji bardzo uszczuplonej przez okupantów⁶².

W 1944 roku został wybrany dziekanem Wydziału Humanistycznego. W końcu 1944 roku wykładał na kompletach zorganizowanych przy współpracy Uniwersytetu Jagiellońskiego w Słupi i Pawłowicach. Na Wydziale Humanistycznym wykładał pedagogikę ogólną, na Wydziale Prawa i Ekonomicznym – filozofię polityki, w Kielcach i Jędrzejowie – na Wydziałach Filozofii, Germanistyki, Historii – psychologię eksperymentalną i wychowawczą oraz pedagogikę i dydaktykę. W tym czasie pracował też naukowo. Rozprawa *Katolicyzm w polskim wychowaniu narodowym* ukazała się w konspiracji drukiem w czasopiśmie „Kultura Polska” w Warszawie w 1944 roku. Kilka artykułów dotyczących wychowania i szkolnictwa ukazało się w tajnych wydawnictwach. W czasie powstania warszawskiego Ludwik Jaxa-Bykowski spalił wszystkie prace napisane w czasie wojny oraz wszystkie zapiski i materiały. Dorobek naukowy Ludwika Jaxa-Bykowskiego w ujęciu całościowym liczy ponad 200 prac zwartych, artykułów i recenzji obejmujących różne dyscypliny naukowe: teoria wychowania (wychowanie narodowe i patriotyczne, kształcenie charakteru), pedagogika eksperymentalna, pedagogika szkoły wyższej, pedeutologia,

⁵⁹ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961, s. 23.

⁶⁰ T. Klanowski, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945–1964*, Poznań 1965, s. 47.

⁶¹ A. Malinowski, *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, op. cit., s. 93.

⁶² S. Możdżeń, *Bykowski-Jaxa Ludwik*, op. cit., s. 447.

dydaktyka i metodyka przyrodoznawstwa, antropologia, psychologia, organizacja szkolnictwa i historia wychowania⁶³.

W rękopisie autorstwa Ludwika Jaxa-Bykowskiego *Zadania studenta polskiego w dobie obecnej* przeczytać można, że II wojna światowa z niespotykanym przedtem barbarzyństwem i wyrafinowaniem dokonała straszliwych spustoszeń materialnych na ziemiach polskich, zdziesiątkowała ludność, specjalnie wyniszczając inteligencję. Największą potrzebą było szybkie wykształcenie fachowców, by nie stanąć wobec grozy dyktantyzmu, duchowego uzależnienia od obcych (zagranicy). Zagospodarowanie Ziemi Zachodnich, zdaniem Ludwika Jaxa-Bykowskiego, wymagało intensywnej pracy grona specjalistów. Z rozrzewnieniem pisał o zapowiedziach rządu co do obfitego pomnażania stypendiów, by najlepiej i najszybciej przygotować młodzież do wybranego zawodu. Jednocześnie podkreślając, że wybór przyszłego zawodu musi być poparty zamiłowaniem i zdolnościami⁶⁴.

W czasie okupacji hitlerowskiej uniwersyteckie studia edukacyjne realizowano w ekstremalnych warunkach konspiracji⁶⁵. Prócz prof. Ludwika Jaxa-Bykowskiego działalność Wydziału Humanistycznego UZZ wspierał wykładowca Katedry Pedagogiki i Dydaktyki UP – doc. dr Marian Wachowski, który w okresie międzywojennym swymi naukowymi badaniami wpisał się w nurt nacjonalistyczno-imperialistyczny⁶⁶, oparty na przesłankach filozoficznej pedagogiki niemieckiej⁶⁷. Jednakże całościowy dorobek Mariana Wachowskiego jest obszerny i różnorodny. Zainteresowania naukowe skupiały się wokół następujących problemów: pedagogika dorosłych, pedagogika porównawcza oraz historia nauki i techniki, zwłaszcza rolniczej⁶⁸. Swą działalność dydaktyczną Marian Wachowski na Uniwersytecie Ziemi Zachodnich wspominał następująco: „prace dydaktyczne na Uniwersytecie Ziemi Zachodnich prowadziłem z pedagogiki i historii wychowania, a nadto przez czas jakiś wykładałem zagadnienia oświaty dla dorosłych w zespole studentów S.G.W.

⁶³ Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1928/1929 za rektoratu prof. dr. Edwarda Lubicz Niezabitowskiego, Poznań 1930, s. 105; Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za lata szkolne 1929/30 i 1930/31 za rektoratu prof. dr. Stanisława Kasznicy, Poznań 1932, s. 131-132; Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1932/1933 za rektoratu prof. dr. Stanisława Pawłowskiego, Poznań 1934, s. 114; Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1933/1934 za rektoratu prof. dr. Stanisława Rungego, Poznań 1935, s. 246–256.

⁶⁴ A. Malinowski, *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, op. cit., s. 94.

⁶⁵ B. Bromberek, *Studia uniwersyteckie w zakresie nauki o edukacji w świetle badań empirycznych*, Poznań 1998, s. 21.

⁶⁶ Zob. I. Patrias-Biesiada, *Marian Wachowski jako wykładowca Katedry Pedagogiki Uniwersytetu Poznańskiego* (maszynopis), Poznań 1994.

⁶⁷ S. Kowalski, *Pedagogika i psychologia*, [w:] *Nauka w Wielkopolsce – przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, Poznań 1973, s. 438.

⁶⁸ M. Jędrzejczak, *Marian Wachowski*, [w:] *Uczeni wrocławscy 1945–1979*, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1980, s. 64.

Pamiętam, że odbywałem jakieś szczegółowe egzaminy, nie udało mi się jednak nikogo doprowadzić do magisterium. Tak więc w świetle moich doświadczeń doniosłość społeczna mojej pracy była skurczona⁶⁹. Marian Wachowski udział w tajnym nauczaniu postrzegał jako pewne ryzyko. Z drugiej strony zasadniczego znaczenia tajnego nauczania upatrywał w płaszczyźnie „higienicznej”. Dzięki uczestniczeniu w zajęciach młodzież przeciwdziałała tym samym akcji okupanta zmierzającego do „przerobienia Polaków na niewolników”⁷⁰. Na Wydziale Humanistycznym, w pierwszym roku funkcjonowania Uniwersytetu, wykładał pedagogikę, w ilości trzech godzin tygodniowo oraz historię wychowania, w ilości jednej godziny tygodniowo. Marian Wachowski w roku akademickim 1942/1943 habilitował się na Wydziale Humanistycznym z zakresu pedagogiki. Niestety w czerwcu został aresztowany i „zakuty w kajdany” umieszczony w Pawiaku, skąd zwolniono go jesienią 1943 roku⁷¹.

Ponadto kierownictwo uczelni, wydziałów i kierunków w wykonywaniu powierzonych obowiązków wspierała kadra pracowników administracyjnych. Wśród tej grupy wyróżniali się: Stanisława Łuczkiwiczówna, Maria Rymkiewicz i Helena Thielówna⁷².

WNIOSKI

Poznańska uniwersytecka pedagogika w okresie II wojny światowej kontynuowała najlepsze tradycje pedagogicznego kształcenia w ramach Wydziału Humanistycznego „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie. Poznańska uniwersytecka pedagogika tego okresu to postać Ludwika Jaxa-Bykowskiego, który dnia 11 stycznia 1941 roku został pierwszym rektorem (do 1943 roku), a w latach 1943–1944 prorektorem i w 1944 dziekanem Wydziału Humanistycznego⁷³. Jako ustępujący rektor przedłożył Senatowi sprawozdanie za okres 3-letniej pracy, które opatrzył następującymi słowami: „Rozwój naszej Uczelni zawdzięczamy wytrwałej pracy wszystkich. Zdobyła ona zaufanie studiującej młodzieży i społeczeństwa, które zorganizowało wydatną pomoc nie tylko w gotówce, ale i w naturze, tak dla ciała naukowego, jak i dla młodzieży. Wyniki naukowe mimo trudnych warunków są nader pomyślne, lepsze nawet niż w czasach normalnych, tak co do ilości

⁶⁹ M. Wachowski, *Wspomnienia z tajnego nauczania w okresie okupacji*, [w:] W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961, s. 202.

⁷⁰ Ibidem, s. 203.

⁷¹ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940–1944*, op. cit., s. 12–16.

⁷² C. Łuczak, *Uniwersytet Poznański w latach hitlerowskiej okupacji*, op. cit., s. 323.

⁷³ A. Malinowski, *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, op. cit., s. 93.

procentowej, jak i jakości. Z nami jest prawda i praca, więc spokojnie patrzymy w przyszłość, mimo szemrania tych, co w naszej pracy udziału nie biorą. Naszą zasadą jest iść naprzód w służbie Narodu Polskiego. Osiągnięcie pomyślanych wyników zależało od zgodnego współdziałania i pomocy, jaką koledzy profesorscy mnie życzliwie darzyli. Składam podziękowania wszystkim członkom Senatu, pp. dziekanom oraz wszystkim kolegom pracującym w ciężkich warunkach i z wielkim narażeniem się osobistym. Również należy się podziękowanie naszym pracownikom administracyjnym oraz sekretarkom i sekretarzom. Nowemu rektorowi nie przekazuję insygniów władzy, bo ich nie mamy i mieć nie chcemy, oddaję tylko duchowe kierownictwo prac trudnych, ciężkich i niebezpiecznych. Do słów poprzednich dołączam jedno, choć trochę dziwne życzenie: *Życzę Ci Rektorze, byś nie tyle dobrze prowadził naszą uczelnię do największego rozwoju, ile do najszybszej i najszcześniejszej jej likwidacji jako instytucji tajnej i rozpoczęcia pracy w normalnych warunkach w jawnym, państwowym uniwersytecie. Quo felix, faustum, fortunatumque sit!*⁷⁴. To także postać Mariana Wachowskiego, pracownika Katedry Pedagogiki i Dydaktyki Uniwersytetu Poznańskiego, który kontynuował pracę dydaktyczną i naukową na rzecz Wydziału Humanistycznego UZZ.

W strukturze organizacyjnej pedagogika funkcjonowała w ramach Wydziału Humanistycznego. Dziekanem Wydziału Humanistycznego w latach 1940/1941 i 1941/1942 prof. Roman Pollak, w latach 1942/1943 i 1943/1944 prof. Zygmunt Szwejkowski, w roku akademickim 1944/1945 prof. Ludwik Jaxa-Bykowski⁷⁵. Pierwszy rok akademicki na „Tajnym” Uniwersytecie Ziemi Zachodnich datuje się na rok 1940/1941. W grudniu tego roku praca dydaktyczna „wrzała” na Wydziale Humanistycznym. Historia, prehistoria, pedagogika z filozofią oraz polonistyka skupiły 13 słuchaczy i słuchaczek na pierwszym roku studiów przy sześciu profesorach w trzech kompletach⁷⁶. Słuchaczy obowiązywało 8–10 godzin tygodniowo wykładów i ćwiczeń. Już w pierwszym roku pracy UZZ ustalili strukturę organizacyjną, naukową oraz finansową. Założona biblioteka miała niezbędne podręczniki z pedagogiki, historii, polonistyki, filozofii i prawa⁷⁷. Zajęcia odbywały się zwykle od godziny 17.00 i trwały przez 2, 4 godziny. Było to spowodowane pracą zarobkową słuchaczy, jednak wolno też było prowadzić wykłady przed południem, kiedy uzgodniło się termin z profesorem⁷⁸.

⁷⁴ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, op. cit., s. 35.

⁷⁵ C. Łuczak, *Uniwersytet Poznański w latach hitlerowskiej okupacji*, op. cit., s. 322.

⁷⁶ Ibidem, s. 26.

⁷⁷ S. Michalski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, op. cit., s. 124.

⁷⁸ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, op. cit., s. 29.

W działalności Uniwersytetu Ziem Zachodnich Wydział Humanistyczny był ośrodkiem, z którego organizacja pracy szerzyła się dalej, na inne wydziały⁷⁹. Ze wszystkich kompletów najwcześniej powstały komplety historyczne i polonistyczne. Wykłady dzieliły się na 6 grup przedmiotowych: filozoficzną, historyczną, pedagogiczną, polonistyczną, psychologiczną i socjologiczną. Tworzyły one razem 21 kompletów, na które uczęszczało razem 168 słuchaczy i słuchaczek. Polonistyka miała na siedmiu kompletach 50 słuchaczy i słuchaczek, a historia na 5 kompletach 45 słuchaczy i słuchaczek. Były to grupy najliczniejsze, które uczęszczały również na wykłady innych przedmiotów Wydziału Humanistycznego⁸⁰. Ilościowy wykaz studentów i wykładowców Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Ziem Zachodnich został przedstawiony w tabeli 1.

Tabela 1.

Ilościowy wykaz studentów i wykładowców Wydziału Humanistycznego UZZ

Grupa	Liczba kompletów	Liczba studentów ⁸¹	Liczba wykładowców
Filozoficzna	4	16 (10)	5
Historyczna	5	40	5
Pedagogiczna	1	11 (4)	3
Polonistyczna	8	52	6
Psychologiczna	4	30 (15)	2
Romanistyczna	4	20 (4)	1
Socjologiczna	4	20 (7)	4
Inne przedmioty	–	z różnych kompletów	6
Razem	30	189	32

Źródło: W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961, s. 43.

Drugi rok akademicki 1941/1942 nie przyniósł zasadniczych zmian w organizacji Uniwersytetu. Liczba słuchaczy na humanistyce wzrosła prawie trzykrotnie, a na prawie wraz z sekcją ekonomiczną 4,5 razy. Uniwersytet Ziem Zachodnich rozszerzył grono nauczające i wprowadził nowe przedmioty według obowiązującego programu na obu wydziałach dla drugiego roku studiów⁸². Studenci rekrutowali się częściowo ze stałych mieszkańców Warszawy, częściowo natomiast z młodzieży

⁷⁹ T. Klanowski, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945–1964*, op. cit., s. 48.

⁸⁰ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940–1944*, op. cit., s. 21.

⁸¹ Cyfry w nawisach oznaczają liczbę studentów dochodzących na wykłady z innych grup.

⁸² W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, op. cit., s. 31–32.

wysiedlonej z zachodnich województw Polski oraz dojeżdżającej z pobliskich okolic stolicy⁸³. Trzeci rok akademicki 1942/1943 był okresem intensywnego wysiłku organizacyjnego, a tajne nauczanie osiągnęło największy zasięg⁸⁴. W działalności dydaktyczno-wychowawczej UZZ prześcignął wszystkie wyższe uczelnie pod względem zasięgu działalności, liczby wykładowców i studentów, a także sprawności organizacyjnej⁸⁵. Czwarty rok akademicki 1943/1944 był dla Uniwersytetu Ziemi Zachodnich rokiem najcięższym. Okupanci w stosunku do Polaków zaczęli stosować masowe mordy na skalę dotąd niespotykaną. Nieustannie odbywały się jednak posiedzenia Senatu Uniwersytetu Ziemi Zachodnich. Miejscem spotkań były mieszkania profesorów: Ludwika Jaxa-Bykowskiego, Bronisława Koskowskiego czy Adama Wrzoska.

W zależności od możliwości w tajnym nauczaniu stosowano cztery zasadnicze formy organizacyjne: nauczanie w szkołach legalnych, na podstawie przedwojennych programów wbrew zarządzeniom okupanta; przekazywanie wiadomości przy każdej okazji w trakcie realizacji programu okupacyjnego; praca tajnych szkół średnich ogólnokształcących i wyższych na bazie szkolnictwa oficjalnego podstawowego i zawodowego oraz nauczanie w kilkusobowych kompletach⁸⁶. Zajęcia z zakresu pedagogiki, filozofii, psychologii oraz socjologii, podobnie jak z polonistyki i historii odbywały się w 38 mieszkaniach, którymi dysponował razem Wydział Humanistyczny.

Wykłady odbywały się w różnych punktach miasta. Każda grupa studiów we własnym zakresie regulowała rozmieszczenie kompletów. Nieraz trzeba było nagle je przenosić w inne miejsce. Nieprzestrzeganie przez młodzież zaleconych przepisów doprowadzało do ujawnienia kompletów przez dozorców domów. Domagali się oni wówczas zapłaty w kwocie 500 złotych. Sytuacja taka miała miejsce dwukrotnie, z bardzo licznym kompletem socjologicznym⁸⁷. Często zajęcia odbywały się w prywatnych mieszkaniach, począwszy od suterren, skromnych pokoi, po piękne stylowe salony. Było to związane z bezinteresownością mieszkańców oraz gospodarzy budynków, którzy nieraz pilnowali bezpieczeństwa zajętych pracą kompletów⁸⁸. Komplet pedagogiczny, w latach 1941/42–1943/44, mieścił się przy ul. Wilczej 45. Sekretariat Wydziału Humanistycznego mieścił się przy ul. Mia-

⁸³ S. Michalski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, op. cit., s. 125.

⁸⁴ M. Krajewski, *Dzieje wychowania i doktryn pedagogicznych*, op. cit., s. 119–220.

⁸⁵ E. Chróścielewski, *Udział pracowników Uniwersytetu Poznańskiego w nauczaniu medycyny w okresie II wojny światowej*, „Kronika Wielkopolski” 1979, nr 1/2, s. 147.

⁸⁶ A. Ignatowicz, *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2009, s. 32.

⁸⁷ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich w latach 1940–1944*, op. cit., s. 23.

⁸⁸ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, op. cit., s. 44–47.

nowskiego 2, u sióstr Sacre-Coeur przez ostatnie półtora roku⁸⁹. Sekretariatem kierowała wspomniana Stanisława Łuczkiwiczówna. Praca naukowa w okresie okupacji była niezmiennie trudna. Odbывała się w warunkach „gwałtu i terroru”, bez dostępu do pracowni, laboratoriów, bibliotek i archiwów oraz w izolacji od środowisk naukowych zarówno krajowych, jak i zagranicznych⁹⁰.

W literaturze przedmiotu powstanie Uniwersytetu Ziem Zachodnich jest określane mianem „szczególnego zjawiska”⁹¹, a poznańska uniwersytecka pedagogika miała doniosłe znaczenie we wspieraniu nie tylko działalności Wydziału Humanistycznego, ale także samego Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Warszawie, zwłaszcza w osobie Ludwika Jaxa-Bykowskiego. Był on osobowością wielkiego formatu, cieszył się wielkim uznaniem w gronie profesorskim i sympatią wśród studentów. Był znany i ceniony za odważne wystąpienia w obronie autonomii uniwersytetów. Jego wkład w rozwój poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki jest niezaprzeczalny. Działalność organizacyjną, naukową oraz dydaktyczną prowadził nieprzerwanie i w okresie dwudziestolecia międzywojennego, i w ramach „Tajnego” Uniwersytetu Ziem Zachodnich. Po II wojnie światowej, w 1945 roku powrócił do Poznania, gdzie objął kierownictwo Katedry Pedagogiki na Uniwersytecie Poznańskim.

BIBLIOGRAFIA

- Banasiewicz, M., Ryfowa, A. (1972). Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W: C. Skopowski (red.). *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego* (s. 105). Warszawa: Wyd. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Bossowski, J.J., Pospieszalski, K.M., Tymieniecki, K., Wojciechowski, Z. (1955). Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji. *Przegląd Zachodni*, 5–8, 582.
- Bromberek, B. (1998). *Studia uniwersyteckie w zakresie nauki o edukacji w świetle badań empirycznych*. Poznań: Eruditus.
- Chróścielewski, E. (1979). Udział pracowników Uniwersytetu Poznańskiego w nauce medycyny w okresie II wojny światowej. *Kronika Wielkopolski*, 1/2, 147.
- Dusza, W., Wojtyński, W. (1989). Tajna organizacja nauczycielska w pięćdziesięciolecie powstania. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 3, 267.
- Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, Tom VI* (2007). Warszawa: Żak.
- Fonkowicz, E. (1994). Kowalenko Władysław. W: M. Prosińska-Jackl (red.). *Słownik historyków polskich* (s. 253). Warszawa: Wiedza Powszechna.

⁸⁹ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940–1944*, op. cit., s. 21.

⁹⁰ C. Wydech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944*, op. cit., s. 92.

⁹¹ M. Walczak, *Tajne nauczanie na poziomie wyższym w latach 1940–1945*, op. cit., s. 25.

- Ignatowicz, A. (2009). *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*. Warszawa: Wyd. Fundacja „Warszawa Walczy 1939–1945”.
- Jędrzejczak, M. (1980). Marian Wachowski. W: J. Trzynadłowski (red.). *Uczeni wrocławscy 1945–1979* (s. 64). Wrocław: Ossolineum.
- Klanowski, T. (1965). *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945–1964*. Poznań: Wyd. UAM.
- Kowalenko, H. (1961). Ze wspomnień z tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich. W: W. Kowalenko (red.). *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1944* (s. 173). Poznań: Instytut Zachodni.
- Kowalenko, W. (1946). *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940–1944*. Poznań: Nakładem Drukarni św. Wojciecha pod Zarządem Państwowym w Poznaniu.
- Kowalski, S. (1973). Pedagogika i psychologia. W: G. Labuda (red.). *Nauka w Wielkopolsce – przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały* (s. 438). Poznań: Wyd. Poznańskie.
- Łuczak, C. (1972). Uniwersytet Poznański w latach hitlerowskiej okupacji. W: Z. Grot (red.). *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969* (s. 317). Poznań: Wyd. UAM.
- Malinowski, A. (2011). Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym. *Forum Akademickie*, 7–8, 93–94.
- Michalski, S. (1971). Tradycje związkowego ruchu nauczycielskiego a węzłowe problemy pracy Związku Nauczycielstwa Polskiego w okresie powojennym. W: S. Michalski (red.). *Działalność pedagogiczna i ideowo-wychowawcza Związku Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1945–1970* (s. 9). Poznań: Wyd. Poznańskie.
- Miśkiewicz, B. (1974). *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Poznań: Wyd. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Możdżeń, S. (2003). Bykowski-Jaxa Ludwik. W: T. Pilch (red.). *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Tom I* (s. 446). Warszawa: Żak.
- Nowak-Kluczyński, K. (2015). Pedagogika na Uniwersytecie Poznańskim 1919–1933. W: A. Ćwikliński, M. Przybyła (red.). *Społeczeństwo i edukacja. Teorie a implikacje praktyczne* (s. 62). Poznań: Wyd. Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Polskie badania nad myślą pedagogiczną w latach 1900–1939* (2006). red. S. Sztobryn, M. Świtka, Gdańsk: GWP.
- Pospieszalski, K.M. (1953). Poznań pod okupacją hitlerowską. *Przegląd Zachodni*, 6–8, 403.
- Poznań do A do Z. Leksykon krajoznawczy* (1998). red. W. Łęcki, P. Maluśkiewicz. Poznań: Kurpisz.
- Rezler, M. (2003). *Kalendarium poznańskie*. Poznań: Halszka.

- Serwański, E. (1966). *Wrzesień 1939 w Wielkopolsce*. Poznań: Wyd. Poznańskie.
- Suchodolski, B. (1962). Polskie badania nad dziejami myśli pedagogicznej. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 4, 564.
- Sztobryn, S. (2006). Historia wychowania. W: B. Śliwerski (red.). *Pedagogika podstawy nauk o wychowaniu*, tom 1 (s. 4). Gdańsk: GWP.
- Szulakiewicz, W. (2003). Źródła do badań nad dziejami środowiska historyków wychowania w archiwach Polskiej Akademii Nauk. W: W. Szulakiewicz (red.). *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji* (s. 229–240). Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Tatarkiewicz, W. (1986). *O filozofii i sztuce*. Warszawa: PWN.
- Wachowski, M. (1961). Wspomnienia z tajnego nauczania w okresie okupacji. W: W. Kowalenko (red.). *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945* (s. 202). Poznań: Instytut Zachodni.
- Walczak, M. (1978). *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1919–1945*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Werner, W. (2012). *Wprowadzenie do historii*. Warszawa: PWN.
- Wojtyński, W. (1998). Słowo o nauczycielskim czynie edukacyjnym lat wojny i okupacji. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 3–4, 243–244.
- Wołoszyn, S. (1998). *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku: próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym*. Kielce: Strzelec.
- Woznińska, E. (2008). Moja najważniejsza inauguracja oczyma uczestników. *Życie Uniwersyteckie*, 10, 18.
- Wydech, C. (1964). *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939–1944*. Warszawa: Nasza Księgarnia.

ŹRÓDŁA:

- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1928/1929 za rektoratu prof. dr. Edwarda Lubicz Niezabitowskiego, Poznań 1930.
- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za złata szkolne 1929/1930 i 1930/1931 za rektoratu prof. dr. Stanisława Kasznicy, Poznań 1932.
- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1932/1933 za rektoratu prof. dr. Stanisława Pawłowskiego, Poznań 1934.
- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1933/1934 za rektoratu prof. dr. Stanisława Runego, Poznań 1935.
- Patrias-Biesiada, *Marian Wachowski jako wykładowca Katedry Pedagogiki Uniwersytetu Poznańskiego* (maszynopis), Poznań 1994.

POZNAN UNIVERSITY PEDAGOGY AT “SECRET” UNIVERSITY
OF THE WESTERN LANDS IN WARSAW (1940–1945)

Introduction: During the Second World War, besides the fact that Poznan University stayed closed, Poznan University pedagogy was continuing its didactic, research and organizational activities under the „Secret” University of the Western Lands (UZZ) in Warsaw, which was set up in 1940–1945. In the UZZ structure, there was the Department of Humanistic Studies with a pedagogy section. **Research Aim:** It is the trial to reconstruct the history of Poznan University pedagogy at UZZ in Warsaw. The short characteristic of secret teaching during the Second World War was done. The circumstances of UZZ origin were shown as well as its organizational and human structure, and pedagogical classes activities under the Department of Humanistic Studies. The aim is the trial to fill the academic gap, which is the beginning to further, deepened research and analyses. **Evidence-based Facts:** There is some information in the related literature connected with the University of the Western Lands in Warsaw but there is no analysis of Poznan educators who supported the secret University in Warsaw with their organizational, didactic and research activities. **Summary:** Poznan University pedagogy in the structures of University of the Western Lands could continue interwar traditions of pedagogical training thanks to Ludwik Jaxa-Bykowski who was the UZZ co-creator and organizer, and who was the head of the Department of Pedagogy and Teaching at Poznan University between 1927 and 1933. Marian Wachowski is mentioned as well. He came from Poznan educators and supported the Department of Humanistic Studies activity.

Keywords: pedagogy, Poznan University, “Secret” University of the Western Lands